

İSVEÇLİ MİSYONERLER VE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Rabigül HACIMUHAMMED*

Öz: 1893-1938 yılları arasında Doğu Türkistan'da misyonerlik faaliyetleri yürüten İsveçli misyonerlerin asıl amaçları olan Hristiyanlığı yayma çalışmalarının yanı sıra bölgede yaptıkları kültürel çalışmalar, ilgi çekici bir inceleme alanıdır. Bu çalışmalar sırasında derlenen veriler günümüz Türkoloji araştırmaları için birinci el kaynaklar ortaya koymuştur. Misyonerlerin çalışmalarını değerlendirirken dini yayma çabaları ve daha hızlı ve kapsamlı misyonerlik faaliyetleri yürütmek için kurdukları matbaa ile bölgenin kültürel gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bu matbaada basılan çeşitli yayımlar Doğu Türkistan hakkında şu an en kolay ulaşılabilecek kaynaklardır. İsveç misyoner ekibinin asıl hedefleri dışında bölgenin kültürel gelişmesine sağladıkları katkıyı, misyonerlerin ekipçe ya da ekipte yer alan uzmanların bıraktığı notlar, derlediği kaynaklar, yayımladığı kitap, makaleler ve bunların üzerinde yapılan akademik çalışmaları takip ederek daha açık anlayabiliriz. Bu yazıda, İsveçli misyonerlerin Doğu Türkistan'da yaptıkları çalışmalar; onların yazdıklarından ve buradaki misyonerlik faaliyetlerinden hareketle incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Doğu Türkistan, İsveçli misyonerler, misyonerler matbaası, Gunnar Jarring koleksiyonu
The Swedish Missionaries And Missionary Activities in East Turkestan

Abstract: The cultural studies of the Swedish missionaries who carried out missionary activities in East Turkestan between 1893-1938, along with their main purpose of spreading Christianity, constitute an interesting field of study. The data compiled during these studies have created first-hand sources for today's Turkology research. In evaluating the work of the missionaries, it can be seen that they contributed to the cultural development of the region through their efforts to spread religion and the printing press they established to carry out more rapid and comprehensive missionary activities. The various publications published in this Printing-office are the most easily accessible sources about East Turkestan. Apart from the main objectives of the Swedish missionary team, their contribution to the cultural development of the region will be understood more clearly by observing the work of the missionaries as a team or the work of the experts in the team. In this article, the studies of Swedish missionaries in East Turkestan will be analyzed based on their writings and missionary activities in this area.

Keywords: East Turkestan, Swedish missionaries, Printing-office of the Swedish mission, Jarring Collection

Giriş

İsveçli misyonerler ekibi, 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Türkistan'da misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Bu faaliyetler sırasında misyonerler ve İsveç Türkolojisinin önemli ismi Gunnar Jarring, Doğu Türkistan'a dair metin, fotoğraf, ses kaydı gibi pek çok veri toplamıştır. Bu malzeme bugün İsveç'te *İsveç Etnografya Müzesi, İsveç Devlet Arşivi ve Misyonerler Kilisesi Arşivi*, Lund Üniversitesine bağlı *Gunnar Jarring Koleksiyonunda* saklanmaktadır. Jarring Koleksiyonu dijital ortamda erişime açıktır (koleksiyon hakkında bk. Törnvall 2006). Bu çalışmada İsveçli misyonerlerin Doğu Türkistan'daki etkisi, Jarring Koleksiyonu ve bu koleksiyonla ilgili yayınlardan hareketle dile getirilmeye çalışılacaktır.

1893 yılında İsveç'te yapılan misyonerler toplantısında Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesinde yeni bir misyonerlik merkezi kurma kararı alınır. Bu kararın hemen ardından bir ekip vaziyeti gözetlemek amacıyla Kaşgar'a gider (Jarring, 1991, s. 8). Uzun yıllar İran'da misyonerlik yapan L. E. Högber isimli misyonerle birlikte din değiştirdikten sonra Johannes Avataranian adını alan Türk asıllı Ahmet Şükür (Süleyman, 2006, s. 150) ve beraberlerindeki birkaç kişi uzun bir yolculuğun ardından Kaşgar'a gelerek misyonerlik çalışmaları için kısa bir ön araştırma yapar.

İsveçli coğrafyacı ve kâşif Sven Hedin'nin 1890 yılında Kaşgar, Tarım havzası ve Taklamakan çölündeki ziyaretinden sonra İsveçli misyonerler ekibi 1894 yılında Kaşgar'da ilk misyonerlik merkezini kurar. Hemen ardından Yarkent'te de bir merkez kurarak misyonerlik faaliyetlerine girişirler. Başlarda Kaşgar'daki Çin pazarında Hristiyanlığı yaymaya çalışırlar (Jarring, 1998, s. 319). Çok geçmeden Kaşgar ve Yarkent arasındaki Yenihisar'da bir merkez açarlar. Ama işler planladıkları

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı - Ankara/Türkiye, e-posta: rabigul108@gmail.com, ORCID: 0009-0005-9904-0647. Resmi kayıtlarda yazarın adı ve soyadı: Rebigülü Ajimaimaiti

Makalenin Geliş Tarihi: 01.05.2023 – Makalenin Kabul Tarihi: 04.05.2023

DOI: 10.59257/turkbilig.1314036

gibi gitmez. Çünkü Kaşgar gibi bin yıldır İslam merkezi olan, halkı dine ve geleneklerine aşırı bağlı bir yerde Hristiyanlığı yaymak zordur. Yerli halk da misyonerlere hiçbir zaman sıcak bakmamıştır.

İsveçli misyonerlerin Kaşgar'da yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi vermeden önce misyonerlerin neden bin yıldır İslamiyet'le iç içe yaşayan Asya'nın merkezi, coğrafi konum olarak yüksek dağlarla çevrili, ulaşımı zor Kaşgar'ı seçtiğini araştırmak gerekir. Türkolog ve diplomat Gunnar Jarring, 1979 yılında *Åter till Kashgar* başlığıyla yayımladığı, 1986 yılında *Return to Kashgar* adıyla İngilizceye, 1994 yılında da 重返喀什噶尔 *Chong fan ka shi ga er* adıyla Çinceye de çevrilen hatıralarında o dönemden kalan misyonerlerin yazdığı mektuplara dayanarak bunun nedenini şöyle açıklar (Jarring, 1994, s. 70).

İsveç Misyonerler Cemiyeti o yıllarda Kafkasya bölgesi ve Çin'in Hu Bei eyaletinde misyonerlik merkezi kurarlar fakat bu iki bölge arasında mesafenin çok uzun olması sebebiyle iletişimde sıkıntı olur ve bunu çözmek amacıyla iki nokta arasında yeni bir merkez kurmak için araştırma yaparlar. Üstelik o sırada Amerika ve İngiltere'nin misyoner ekipleri İran'da aktif faaliyet gösteriyordu ve İsveçli misyonerlerle rekabet halindeydi. Bu durumda İran'dan vazgeçip Orta Asya'da kendilerine yeni bir mekân olarak Kaşgar'ı seçerler (Jarring, 1994: 70).

O dönem misyonerlerin bıraktığı notlardan Kaşgar'ın merkez olarak seçilmesinin başka nedenleri olduğunu da anlıyoruz. Bunlardan biri bekleneceği üzere Asya'nın göbeği olan Kaşgar'da İncili yaymak, diğeri ise dünyanın farklı yerlerindeki Müslümanların gelişmesini takip etmektir (Hultvall, 1981, s. 28).

Misyonerler Matbaasındaki Yayınlar

O yıllarda sadece Kaşgar değil Tanrı Dağlarının güneyindeki bölgelerin durumu da hemen hemen aynı idi. Bölgenin siyasi ve ekonomik olarak geri kalmış olması, halkın kültürel ve günlük yaşamını her açıdan etkilemişti. Bölgede yaşanan siyasi baskılar ve ayaklanmalar yerel halkı maddi ve manevi açıdan çok yıpratmıştı. Bölgenin karışık durumu ve halkın Hristiyanlığı kendilerine yaymaya çalışan bu bir grup yabancı insana olan tepkisi, misyonerlerin işini daha da zorlaştırdı. Misyonerler işe okul açmakla başladı, önce yoksul ailelerin çocuklarını yanlarına çekerek onlara Hristiyan dinini öğretmeye çalıştılar fakat halk buna sessiz kalmayarak tepki gösterdi. Bu sefer misyonerler, faaliyetleri için yeni yollar aradı. Bölgedeki yoksulluk ve cehalet İsveçlilerin hedeflerine dolaylı yollardan ulaşmasına bazı imkânlar sunmaktaydı. O dönemler, bölgede modern tıp neredeyse hiç yoktu. Bulaşıcı, özellikle çocuklarda sık görülen hastalıklar yaygındı. Halkın yıllardır alışık olduğu geleneksel tıp, halk hekimliği bu hastalıkları tedavi edemiyordu. Bu durum, misyonerlerin işini kolaylaştırdı. Misyonerler öncelikle bölgede halkın en temel ihtiyacı olan hastaneleri kurarak yoksul insanları ücretsiz tedavi etmek suretiyle etkilerini genişletmeye çalıştı. Ardından yetimhaneler açtılar. Yetimhanelerde kimsesiz çocukları barındırıp onlara Hristiyanlık yanında okuma yazma, kız ve erkek çocuklara uygun meslekler öğretmeye çalıştılar (Hultvall, 1981, s. 18).

1800'li yılların sonu Kaşgar'da henüz matbaa yoktu. Kitaplar elle çoğaltılıyor ya da Taşkent, Semerkant, Buhara gibi yerlerden getiriliyordu. Misyonerler dini yaymak ve diğer eğitim işlerini yürütmek için kaynak kitaplara ihtiyaç duyuyordu. İhtiyaçları artınca kendilerine ait matbaa kurmak için harekete geçtiler. Matbaa makinelerini Avrupa'dan at ve deve kervanlarıyla Rusya üzerinden Kaşgar'a getirttiler. Misyonerlerin Kaşgar'da kurdukları matbaa 1912 yılında resmi olarak çalışmaya başladı (Jarring, 1991, s. 10). Başlangıçta misyonerler burada sadece dinî eserleri yayınlamayı hedeflemişti. Ancak sonraları ders kitapları, gazeteler, takvim ve hatta o dönemde kullanılan pasaport ve posta pullarını da bastılar. Bu yayınevi 1938 yılında misyonerlerin Kaşgar'dan zorla ayrılmasına kadar aktif hizmet vermiştir.

Misyonerler, kurdukları matbaada ilk başlarda Hristiyanlığı yaymak için temel dini bilgileri içeren kitapları, İncil'den hikâyeleri Uygurcaya çevirip bastılar. Matbaada basılan eserlerin birçoğu İsveççe, İngilizce ve Arapçadan çevrilmişti, bazılarını ise misyonerler kendileri hazırlamıştı.

Bu süreçte misyonerlerin matbaasında hazırlanıp basılan takvim ve mektup yazmayı öğretmeye dönük kılavuz, halkın çok beğendiği türler olmuştur. Önceden bahsettiğimiz gibi misyonerlerin Kaşgar'da bulunduğu yıllar Doğu Türkistan'ın karanlık ve zor yılları idi. O yıllardaki Kaşgar'ı Jarring *Return to Kashgar* adlı kitabında şu cümlelerle anlatılır (Jarring, 1986, s. 78).

(1929 yılında Kaşgar'a gittiğimde kendimi sanki günümüzden Orta Çağ'a, *Binbir Gece Masalları*'nın ortamına dönmüş gibi hissettim. Burada araba, motosiklet yoktu, hatta bisiklet bile yoktu. Çarşı mahallelerdeki karanlık, dar sokaklar elektrik ışığıyla aydınlatılmıyordu. Gazeteler ve basılı kitaplar yoktu, müstensihler dışarıda önlerine koydukları küçük masalarda oturup güzel Arapça hatla elyazmalarını çoğaltıyorlardı. Koyun veya keçi derisinden yapılan su torbasını sırtında taşıyan sucular ortalıkta dolaşıyordu. Boyacılar, ip eğirmek için kullandığı tomrukları kerpiç evlerin tepesine diziyordu. Çarşıda onlara ayrılmış bölümler mavibe, sarıya, kırmızıya, leylak rengine boyanmış; o canlı renkler hatta giydikleri giysilere de. Dar sokaklarda her milletten insan dolup taşıyordu: Türkler, Tacikler, Dunganlar, Çinliler. Zenginler ve aristokratlar; eyeri güzel işlenmiş, örtüleri olan görkemli atlara binerek kalabalığın arasından geçiyordu. Durumu pek iyi olmayanlar katırlara biniyor, çoğunluğu oluşturan yoksul insanlar ise yaya yürüyordu).

Matbaada basılan eserler içinde az da olsa dünya edebiyatından seçilmiş dinî içerikli çeviri bulunmuştur. Bu çeviriler de halk tarafından çok beğenilmiştir. Üstelik bu yayınlar; 1930-1931 yıllarında, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Çin yönetimine karşı ayaklanmaların tekrar başladığı ve bunun tesirinin Tanrı dağlarının güneyine kadar yayıldığı, siyasi ortamın karmaşık dönemleri idi. Aslında misyonerlerin böyle bir durumda riski göze alarak bu işi yapması, yerel halkın çevredeki Arap ve Fars edebiyatından sonra kendilerine coğrafi olarak uzak olan Avrupa edebiyatı ile tanışmasına da vesile olmuştur, diyebiliriz.

Misyonerlerin bu dönemde Kaşgar'daki kültür hayatı için yaptığı en önemli işlerden biri gazete ve dergi çıkarmaktı. Bu, o dönem Doğu Türkistan için en önemli yeniliklerden biri sayılır. 1933-1937 yılları arasında basılan *Yeni Hayat* dergisinde o yıllardaki durum ve ayaklanmalar hakkında haberler yayımlanmıştır (Jarring, 1998, s. 333). Bu gazeteler bugün İsveç Lund Üniversitesi Gunnar Jarring koleksiyonunda *Kashghar newspapers* başlığı altında kayıtlıdır ve dijital ortamda erişime açıktır¹. Bu gazetelerde sadece yurt içindeki haberler değil, yabancı haberler de yer almıştır.

Misyonerler matbaasının yaptığı en önemli, ilgi çekici işlerden bir başkası da Uygurca fen bilgisi kitapları, tarih kitapları gibi ders kitapları yanında Uygurca-İngilizce sözlük basımıdır. Bunun içinde en önemli olanlardan okuma yazmayı yeni öğrenenler için hazırlanmış *alfabe kitabı*, farklı kişiler tarafından hazırlanmış gramer kitapları, yazım kurallarını bir araya getiren *Kitab-ı ilm-i İmla* bulunur. Bu kitaplar, şu an İsveç Stockholm Misyonerler Arşivi ve Lund Üniversitesi Gunnar Jarring koleksiyonunda bulunmaktadır.

Misyonerler ekibindeki misyonerlerin hepsi bir nevi din adamları ancak başka uzmanlık alanları var. Her biri farklı alanlarda uzmanlaşmış kişiler idi. Ekiptekiler Kaşgar'da misyonerlik vazifelerini yerine getirmekle birlikte matbaa işlerini yürütmek, açılan okullara ders kitabı hazırlamak gibi işleri de yapıyorlardı. Elbette Uygurca ile ilgili çalışmalarını yerli yardımcılarıyla birlikte yürütüyorlardı. Örnek olarak Gustaf Raquette hem tıp doktoru hem misyoner hem de Gunnar Jarring'ın Lund Üniversitesi'ndeki hocası idi. Kaşgar'a gelmeden önce uzun yıllar İstanbul'da yaşamış biri olarak Türk dillerine hâkimdi. Kaşgar'a geldikten sonra misyonerlere Uygurca öğretmekle birlikte misyonerlerin kurduğu hastanelerde doktorluk yaptı. Aynı zamanda kendisinin de çok ilgilendiği Uygur dili, edebiyatı, kültürü ve etnografyası üzerinde çok sayıda makale ve kitap yazdı, dil malzemeleri derledi (Ötkür, 2021, s. 363). Onun hazırladığı Uygurca gramer (1914) Uygurca-İngilizce Sözlük (1927), Kaşgar ve Yarkent bölgesindeki Uygur dili şiveleri hakkında yazdığı kitap (1909) ve makaleler (daha fazla bilgi için bk. Dwyer, 2016, s. 36; Berbercan, 2017) Türkoloji sahası için çok önemli kaynaklardır. Raquette ile aynı zamanda Magnus Backlund da Uygur dili ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapıyor, sözlük hazırlıyordu. Ancak tifodan ölünce Uygur dili üzerindeki çalışmaları Gustaf Raquette'nin daha sonra hazırladığı sözlük ve diğer çalışmaları için önemli veriler sağlamakla kaldı (Ötkür, 2021, s. 498)

Gustaf Albert, John Törnqvist, L.E. Höberg, David Gustafsson, Oscar Hermansson, Sigfrid Moen gibi birçok isim Uygur dilini çok iyi bildiği için orada sadece dini yaymakla kalmayıp Uygur dili ve Uygur kültürünü araştırmış, alanla ilgili önemli malzemeler toplamıştır. Gustaf Albert, 1929 yılında Kaşgar'daki misyoner matbaasında Abdulkadir Ahun isimli Uygur yardımcısı ile birlikte *Kitab-ı ilm-i İmla* adlı bir imla kitabı yayınlamıştır (Kaşgarlı, 2021, s. 18). Bu kitap hazırlanana kadar, okuma-yazmayı bilenler tarafından istinsah edilen kitapların imlası birbirinden farklı idi. Daha sonra misyonerlerin matbaasında basılan kitaplar Gustaf Albert'ın hazırladığı bu imla kılavuzuna uyarlanmış, bir başka ifade ile kitap misyonerlerin matbaası için bu yazım kuralları kitabı olmuştur. Bu kitap, çağdaş Uygurcanın ilk imla kitabı sayılır (Abdulla vd, 2010, s. 453). Oskar Hermansson, Gustaf Ahlbert'le birlikte İncil'i Uygurcaya çevirmiş, tek başına Uygurca'nın Grameri kitabı *Grammatica* (1935) ve *Orta asiyaniş tarihi* (1936) adlı kitapları hazırlamıştır. Bu kitapların o dönem kullanılan Uygur dili ve Uygur alfabesiyle hazırlanmış olması da ayrıca önemlidir.

Doğu Türkistan'ın durumundaki dalgalanmalar onların işlerini derinden etkiler. 1931 yılında Kumul eyaletindeki ayaklanmanın ardından 1933 yılında kurulan Birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kaşgar'ı başkent ilan eder ve bölgenin kontrolü tamamen yeni hükümetin eline geçer. Misyonerlerin o zaman yazdığı not ve günlüklere göre bu değişim işlerini zorlaştırır (Jarring, 1998, s. 331). Daha önceden İslam dini içerikli eserlerin basılmasına karşı tepki gösteren misyonerler, yeni kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hükümetin baskısı altında bazı İslami kitapları, hükümetin emir, duyurularını da basmak zorunda kalır. (Jarring, 1998, s. 332). Uzun yıllar devam eden yayın, matbaa işlerini misyonerler tek başına yapmazlar, yerli halktan belli sayıda işçi almış, onlara işi öğretmişlerdir.

Misyonerlik Faaliyetlerinin Tesiri

Misyonerlerden John Törnqvist'in Doğu Türkistan'da çektiği fotoğraf ve videolar dönemin günlük yaşamını, sosyokültürel yapısını yansıtan çok önemli kaynaklar sayılır. Onun Kaşgar ve Yarkent'te kaydettiği bir buçuk saatlik sessiz video bugün Lund Üniversitesi ve İsveç arşiv bürosunda kayıtlıdır (Ötkür 2021, s. 438). Kaşgar'da en uzun yaşayan misyonerlerden biri olan L.E. Höberg, misyonerlik merkezinin başında bulunmuştur (Jarring 1998, s. 132). Höberg'in 1917 yazdığı *The way of life in Turkish, Kashgar* adlı bu kitaptaki bazı makaleleri İsveç'te yaşayan Uygur araştırmacı Zulhayat Ötkür 2021 yayınlanan *Seyyahlar İzidin* adlı kitabında İsveççeden Uygurcaya çevirmiştir. Bahsettiğimiz makalelerden Doğu Türkistan'da kültürel değişimle ilgili bir makalesinde Doğu Türkistan'ın genel kültürü özellikle doğal kaynakları ve bu kaynakların dağılımı hakkında kendi gözlemleri ve bildiklerinden yola çıkarak verdiği bilgiler de oldukça dikkat çekicidir (Ötkür, 2021, s. 458). Sigfrid Persson-Moen ise Uygur folkloru sahası için çok değerli malzemeleri toplayan diğer bir isimdir. Onun Doğu Türkistan'da derlediği çeşitli folklor kaynaklarını Gunnar Jarring İngilizceye çevirerek yayınlamıştır (Jarring 1985, s. 5). Kaşgar ve Yarkent ağzına göre kaydedilmiş olan koşmaların açıklaması verilmiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'da çektiği fotoğraflar İsveç arşiv bürosu için çok önemli kaynak sağlamıştır (Ötkür, 2021, s. 490).

1938 yılında Çin Milliyetçi Partisinin Doğu Türkistan'da görevlendirdiği yöneticisi Sheng Shi Cai, Sovyetlerle iş birliği yaparak Misyonerlerin kilise ve okullarını zorla yıktı veya kapattı. Misyonerlerin bölgedeki bütün faaliyetlerine son vererek

¹ Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu: <https://www.ub.lu.se/en/en/find/digital-collections/jarring-collection>

Türkistan'dan ayrılmalarını emretti. Misyonerler, Kaşgar'dan ayrılıp Türkistan'da vaziyetin düzelmesi ümidiyle Kaşmir'de birkaç yıl bekleseler de durum istedikleri gibi olmayınca İsveç'e dönmek zorunda kaldılar (Jarring, 1991, s. 25).

Misyonerlerin Doğu Türkistan'da yürüttüğü dini faaliyetlerin yarattığı etki ve zararı da göz ardı etmemek gerekir. Misyonerlerin o dönem yaptığı dinî faaliyetler, çağdaş terimlerle, insan hakları ve dinî özgürlük açısından kabul edilmemiştir. Aksine Doğu Türkistan'da Hristiyanlığı yayma çabası kültürel saldırı olarak değerlendirilmiştir (Süleyman 2006: 48). Misyonerlerden etkilenip Hristiyanlığı kabul eden kişilerin yaşadığı zorluklar ve çektiği acılar az değildir. Çocuk yaşlarda misyonerlerin yanında yetişen Uygurlar toplum tarafından dışlanmış, hatta zaman zaman tehdit altında yaşamış, ölüm tehlikesine maruz kalmıştır. Günümüzde de hassas bir konu olan inanç meselesi o dönemlerde daha da sıkıntılı bir sorundur. Hele bütün toplumun inancına karşı din değiştirmek çevre tarafından kabul edilemez bir olaydır. Misyonerler bu durumun farkında olduklarından Hristiyanlığı kabul edenlerin listesini çok gizli tutmuşlar hatta 1938 yılında Kaşgar'dan ayrılırken ilgili arşivleri yakmak zorunda kalmışlardır (Jarring, 1991, s. 25).

Fakat diğer açıdan baktığımızda misyonerler matbaası ve çalışmalarının Uygur kültürüne sağladığı katkılar da göz ardı edilemez. Misyonerler matbaası 25 yıl içinde çok sayıda Türkistanlı genç yazar ve matbaa çalışanı yetiştirmiştir. Misyonerlerin faaliyetleri gelişmekte olan ülkenin eğitim ve diğer alanlarına yapılan insani yardım sayılır (Jarring 1991, s. 1). Hazırladıkları Orta Asya'nın tarihi gibi kitaplar, dini yayma amacı gütmeyen insanları eğitmek için atılan büyük bir adım sayılır.

Sonuç

Şu an Uygurlarla ilgili dünyada bulunun üç büyük koleksiyonun biri İsveç'te bulunan Jarring koleksiyonudur. Misyonerler bu koleksiyona çok değerli kaynaklarla destek olmuştur. Uygur yakın zaman tarihi, Uygur dili ve kültürüne ait bu kaynaklar 20. yüzyıl Uygur kültür tarihinin koruma altına alınmış önemli bir parçasıdır.

9. yüzyılda başlayan Avrupalı kâşif, arkeolog, araştırmacıların Doğu Türkistan'daki saha çalışmaları 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu zaman dilimi içinde Rus ve Alman Türkologlar Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgelerde Uygur halk edebiyatı üzerinde çok sayıda derleme yapmıştır. Aynı zamanda İsveçli misyonerlerin Tanrı dağlarının güney bölgesinde derlediği bu folklor eserleri sadece edebiyat sahasında değil dil araştırmaları açısından da çok önemlidir. Misyonerler Gunnar Jarring'ın Doğu Türkistan'dan derlediği eserleri Rus ve Alman Türkologların kuzeyden derlediği eserlerle karşılaştırdığımızda Uygurca'nın o dönem içinde ağızları arasındaki farklılıkları görebiliriz. Bugün Lund Üniversitesi Jarring koleksiyonunda (prov.35) numaralı kayıtlı *Hurilika Hemrah* hikayesi ile Jarring'ın 1946 yılında *Materials to the knowledge of Eastern Turki* serisinde yer alan Hotanlı kervancıardan derlediği *Hemrah* hikâyesinin dil özelliğindeki farklar bunun bir örneğidir.

Bugün Uygurların dili, kültürü ve tarihî mirasları topluca yok edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Günümüzde kültürel ve dinî miraslarını koruyup geliştirmeleri, ana dili eğitimi yasaklanmış durumdadır. Çok uzak değil 1980'li yıllardan bugüne kadar Uygur kültürel hayatının çok önemli parçası olan Uygurca dil, edebiyat, tarih kitaplarının basılması ve birçok eski yayınlara ulaşılması imkânsızdır. Bu durumda tarihte din yayma amacıyla Doğu Türkistan'da yürüttüğü faaliyetleri kültürel saldırı olarak nitelendirdiğimiz misyonerlerin İsveç'e götürdüğü kaynaklar, onların yazıp bıraktığı günlükler, fotoğraflar günümüzde Uygurlar hakkında ulaşılır durumdaki birinci el kaynaklar sayılır. Bu kaynaklardan yararlanılarak Uygurların yakın zaman tarihi, kültürel, siyasi ve sosyal hayatı araştırılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Abdullah, A., Ebeydullah, Y., Rahman, A., (2010). *Hazirqi zaman Uyghur tili*, Ürümçi: Xinjiang Helq Neşiriyati.
- Berbercan, M. T. (2017). İsveç Türkolojisinden İki Bilgin: Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring: *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 10, 42-54.
- Dwyer, A. M. (2016). Manuscript Technologies, Writing, and Reading in Early 20th-Century, In I. Bellér-Hann, B. N. Schlyter, J. Sugawara (Eds.). *Kashgar Revisited Uyghur Studies in Memory of Ambassador Gunnar Jarring Kashgar*, Leiden-Boston: Brill. S. 34-57
- Hermansson, O. (ed). (1936), *Orta Asiyaning Tarikhi [History of Central Asia]*, Kashgar: Swedish Mission Press.
- Hermansson, O., Ahlbert, G. (ed.) (1935), *Uyghuristan Täqwimi 1355–1356: Uyghur khaqani, färängi, oruslarning ay-kün-yilining hesabi*, Kashgar: Swedish Mission Press.
- Hultvall, J. (1981). *Mission and revolution in Central Asia* (B. Åhman, Çev.). Stockholm: Studia Missionalia Upsaliensia XXXV.
- Jarring, G. (1946), *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. I. Texts from Khotan and Yarkand*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1948), *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with trhrtranslationanslation and notes. II. Texts from Kashghar, Tashmaliq and Kucha*, Lund: Gleerup.

- Jarring, G. (1951a). *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. III. Folk-Lore from Guma*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1951b). *Materials to the knowledge of Eastern Turki: tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes. IV. Ethnological texts from Guma*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1979a). *Åter till Kashgar*. Stockholm: Bonniers.
- Jarring, G. (1979b). *Matters of Ethnological Interest in Swedish Missionary Reports from Southern Sinkiang*, Lund: Gleerup.
- Jarring, G. (1986). *Return to Kashgar: Central Asian memoirs in the present* (E. Claeson, Çev.). Durham: Duke.
- Jarring, G. (1991a). *Culture Clash in Central Asia: Islamic Views on Chinese Theatre: Eastern Turki texts, 1990/1991:3*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Jarring, G. (1991b). *Prints from Kashghar: The Printing-office of the Swedish Mission in Eastern Turkestan: History and Production with an Attempt at a Bibliography*. İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul.
- Jarring, G. (1994). *重返喀什噶尔 Chong Fan Ka Shi Ga Er* (Sui yan hu, Guo ying jie, Çev.). Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati
- Jarring, G. (1998). *Qeşqerge Kayta Seper* (A. Seidin, Çev.). Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati.
- Kaşgarlı, R. (2021). Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 51, s. 11-34.
- Ötkür, Z. (2021). *Seyyahlar İzidin*, Ankara: Uygur Araştırma Enstitüsü.
- Papas, A. (2016). Muslim Reformism in Xinjiang Reading the Newspaper Yengī Hayāt (1934–1937). In I. Bellér-Hann, B. N. Schlyter, J. Sugawara (Eds.). *Kashgar Revisited Uyghur Studies in Memory of Ambassador Gunnar Jarring Kashgar*. (s.161-183). Leiden – Boston: Brill.
- Raquette, G. (1909). A Contribution to the Existing Knowledge of the Eastern-Turkestan Dialect as it is spoken and written at the present time in the districts of Yarkand and Kashgar. *Société Finno-Ougrienne, Suomalais-ugrilaisen seuran aikkauskirja*, 26(5). 53.
- Raquette, G. (1914). *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, III Vollume. Lund: Lund Universitets Arsskrift.
- Raquette, G. (1927). *English-Turki Dictionary Based on the Dialects of Kaschgar and Yarkand*, Lund: Lund Universitets Arsskrift.
- Süleyman, E. (2006). *Özlük ve Kimlik*. Ürümçi: Xinjiang Oniversititi Neşriyati.
- Süleyman, E. (2013). A Study on “Kashgar Prints”: “Eastern Turki” Printed Materials Published by the Swedish Mission Press in Kashgar (1892-1938), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1(1). 75-108.
- Törnvall, G. (2006). *From Khotan and Kashghar: Gunnar Jarring and the Jarring Collection*. <http://www6.uu.se/extern/dokument/pdf/jarring/Kashgar/FromKhotanKashghar.pdf>. Erişim: 01.03.2023. adresi: